

A fejlődés fogalmáról

SZABÓ ANDRÁS GYÖRGY

„... a fejlődés egyetemes elvét összeegyeztetn, egybekapcsolni, egyesíteni kell a *világ*, a természet, a mozgás, az anyag stb. *egységének* egyetemes elvével.”

Lenin

A fejlődést a marxista irodalom általában az egyszerűbbtől a bonyolultabb, vagy, más szavakkal, az alacsonyabbrendűtől a magasabbrendű felé haladásnak tekinti. Megértéséhez tehát elsősorban az alacsonyabb-, ill. a magasabbrendűség tartalmát kell tisztázni. A vonatkozó irodalom egy része azonban erre nem tér ki, mégpedig feltehetően azon az alapon, hogy az emberi társadalmat (s ezen belül a kommunizmust) már eleve a legmagasabbrendű jelenségnek tekinti, s ilymódon azt az anyagi folyamatot, amelynek csúcsán az emberi társadalom (s ezen belül a kommunizmus) áll, eo ipso fejlődésnek értelmezi. Így a magasabb-, ill. az alacsonyabbrendűségnek a természetes mércéje az lesz, hogy a vizsgált jelenség ebben a folyamatban hol helyezkedik el, közelebb vagy távolabb áll-e a „létra” felső fokától.

Ez a gondolatmenet azonban éppen abból indul ki, amit bizonyítania kellene. Ahelyett, hogy az alacsonyabb-, ill. a magasabbrendűség kritériumainak a konkrét jelenségek elemző egybevetése alapján történő objektív tisztázása útján fejtené ki a fejlődés fogalmát, s bizonyítaná objektív realitását, 1. *eleve tekinti* fejlődésnek a társadalom (s ezen belül a kommunizmus) kialakulásához vezető folyamatot, 2. *ebből vezeti le* az alacsonyabb- és a magasabbrendű, azaz a fejlettebb és a fejletlenebb megkülönböztetését, majd 3. az így deduktíve előállított fogalmakkal „*körben forogva*” kívánja bizonyítani a fejlődést.

Más szerzők a fejlődést egyszerűen azonosítják az adott objektumnak vagy struktúrájának puszta minőségi megváltozásával, megint mások ezek közül is csak a megfordíthatatlan (irreverzibilis) változásokat tekintik fejlődésnek.¹ E nézetek azonban kiüresítik a fejlődés fogalmát, hiszen így pl. fejlődésnek minősülnének a folyadékok halmazállapotváltozásai, sőt az olyan irreverzibilis változások is, amelyek során bonyolultabb vegyületekből egyszerűbbek jönnek létre (kémiai bomlások). Ha a minőségi változás önmagában elégséges kritériuma lenne a fejlődésnek, akkor egy már túlhaladott társadalmi rendszert visszaállító ellenforradalmat is fejlődésnek kellene tekintenünk, hiszen ez is a társadalmi struktúra minőségi megváltoztatásával jár.

A fenti felfogások egyes hívei egy terminológiai művelettel próbálják elkerülni koncepciójuk következményeit. A fentiek szerint értelmezett fejlődés mellé bevezetik a haladás fogalmát, és csak ez utóbbira tartják érvényesnek azt a kritériumot, hogy valamely alacsonyabbrendű jelenségből egy magasabbrendű jön létre. A már említett kémiai bomlásfolyamatok eszerint ha haladásnak nem is, de fejlődésnek joggal nevezhetők. E sajátos „fejlődés”-felfogás tehát inkább degradálja a fejlődés fogalmát, semmint hogy az alacsonyabb-

¹ Lásd erről I. Sztoljarov: Változás és fejlődés. Voproszű Filozofii 1965/12. sz.

és a magasabbrendű fogalmának általános tartalmát kifejtse, jelenlétét a konkrét fejlődésfolyamatokban bizonyítsa. Azoknak, akik ilyen, haladás nélküli fejlődésről beszélnek, ugyancsak „könnyű” dolguk van, hiszen nincs az a metafizikus elme, amely ne ismerné el, hogy magasabbrendűt nem eredményező — vagy megfordíthatatlan — minőségi változások mindenütt vannak, s ha a marxistákat e „fejlődés” kielégíti, ám jó, lelkük rajta. A vázolt nézetekkel szemben Sztoljarov helyesen utal arra, hogy a fejlődés fogalma feltétlenül magában foglalja a változások *progresszív irányát* — a haladást. A progresszív irány kritériumai viszont ismét csak visszavezetnek a magasabbrendűség problémájához — bizonyítva ennek megkerülhetetlenségét a fejlődés mibenlétének tisztázásában.

Történetek természetesen kísérletek a magasabbrendűség objektív kritériumainak feltárására is. A legelterjedtebb felfogást Meljuhin fejti ki. Szerinte az az objektum a fejlettebb, amelynek „összefüggései és mozgásformái a megelőző testeknél sokrétűbbek”. Gondolatmenete a következő: „A bonyolultság fokát csak úgy állapíthatjuk meg, ha egynemű tulajdonságaik szerint hasonlítjuk össze a testeket. Ha a testek között lényegi különbségek vannak, az összehasonlítás igen nehéz. Ám minden eltérés mellett is találhatunk a tárgyakkban bizonyos közös jegyeket, s ezek alapján elvégezhetjük az összehasonlítást. Így például ha egy kristályt összehasonlítunk valamilyen élő szervezettel, a relatív bonyolultság fokát a megfelelő tárgyakat alkotó matéria fizikai-kémiai felépítése alapján rögzíthetjük. A kristály atomi és molekuláris kapcsolatai viszonylag egyszerűek. Az élő anyag molekulái ellenben atomok tízezreiből állnak, s közöttük az összefüggések rendkívül sokrétűek. Ugyanilyen sokrétűek maguknak a molekuláknak a kapcsolatai is. Az összehasonlítás elvégzése után teljesen nyilvánvaló, hogy bármilyen élő anyag fizikai-kémiai felépítése mérhetően bonyolultabb, mint a kristályé.”²

Meljuhin koncepciójában feltétlenül helytálló az a felismerés, hogy az alacsonyabb, ill. a magasabb fejlettségi fok megállapításához valamiféle azonosságot kell találnunk a különböző jelenségekben. Nyilvánvaló, hogy ugyanakkor olyan azonosságot kell keresnünk, amelyen belül a fejlettségbeli különbség, a magasabbrendűség feltárása is lehetővé válik. Amikor azonban egy kristályt és egy élő anyagot pusztán csak a fizikai-kémiai felépítésük alapján hasonlít össze, éppen attól vonatkoztat el, amelynek alapján az élőanyag *magasabbrendűségét* bizonyíthatná, hiszen bármennyire is feltételezi ez a fizikai-kémiai felépítés bonyolultságának magasabb fokát, mégsem redukálható erre. A későbbiekben egyébként maga Meljuhin hangsúlyozza: „Elvileg sem a biológiai, sem a társadalmi kapcsolatok nem vezethetők le a fizikai kapcsolatokból, s ezért nem adhat kielégítő eredményeket az, ha a fizikai módszerekkel akarjuk megmagyarázni őket.”³ (Természetesen a levezethetlenség nem áll ellentétben a magasabbrendű mozgásformáknak az alacsonyabbrendűekből való kifejlődésével, vagyis a *genetikus* levezetés lehetőségével. Csupán az a redukcionista felfogás helytelen, amely a genetikus visszavezetésre hivatkozva, a magasabbrendű mozgásformák specifikus *lényegét* is vissza akarja vezetni az alacsonyabbrendű mozgásformákra.)

Meljuhin a korábban idézett helyen azért kerül ellentétbe ez utóbbi helyes álláspontjával, mert nem tárja fel ennek mélyebb alapját. Azt ugyanis,

² Sz. Meljuhin: A szervetlen természet fejlődési dialektikája. Gondolat, 1963. 12—13. o.

³ Uo. 35. o.

hogy a különböző fejlettségi fokú jelenségek nem pusztán struktúrájukban, hanem — *közvetlen alkotóelemeikben is lényegileg* különböznek egymástól.⁴ Így pl. a társadalmi struktúrák *alkotóelemei* semmi esetre sem az emberi testet alkotó atomok, molekulák, sejtek, hanem különböző típusú *emberi viszonyok*. Éppen ezért, ha valamely társadalmi jelenség strukturális „sokrétűségét” tényleges alkotóelemei alapján vizsgáljuk; könnyen lehetséges, hogy „egyszerűbbnek” bizonyul egy kristály szerkezeténél. Továbbá: sokszor még egymáshoz nagyon közel álló jelenségek esetében is félrevezető lehet a fejlettség pusztán szerkezeti, mozgásbeli bonyolultság alapján való megítélése, ez a bonyolultság ugyanis *nem feltétlenül progresszív jellegű*. Leontyev például rámutat, hogy az elsődleges, legegyszerűbb kukacféléktől a rovarokig terjedő evolúcióban az állatok tevékenysége egyre bonyolultabbá válik: „az egyedülálló egymást követő hatásokra felelő nagyszámú reakcióból álló hosszú láncolat jellegét őrli.”⁵ Ugyanakkor viszont kiemeli, hogy a tevékenység bonyolulttá válásának ez a vonala nem progresszív, nem vezet magasabbrendű élőlény kialakulásához. A fejlődés nem ezen a vonalon, hanem a féregféléktől az elsődleges egyszerű hordótestűeken keresztül halad tovább a gerincesek felé. A tevékenység bonyolulttá válásának az a típusa tehát, mely a kukacféléktől a rovarokig vezet, zsákutcája a fejlődésnek, és sok ilyen zsákutcára hivatkozhatnánk még a valóság legkülönbözőbb területein.

Sztoljarov a progresszív jellegű változást (= fejlődést) a funkció fogalmának segítségével értelmezi: „Ha a struktúra megváltozásának (egyszerűbbé vagy bonyolulttá válásának) eredményeképpen (a jelenség — Sz. A.) alkalmasabbá válik funkciói — mindenekelőtt főfunkciói — teljesítésére, és maguk e funkciók sikeresebben valósíthatók meg, akkor az adott változások mint progresszív változások értékelhetők és megfordítva.”⁶

Sztoljarov felfogása kétségtelen előrelépést jelent abból a szempontból, hogy nem azonosítja a fejlődést a struktúra bonyolulttá válásával, és nem magukban az egyes dolgokban keresi a fejlettség kritériumát — a funkció fogalma ugyanis csak a jelenségeknek egymással való kölcsönhatásában értelmezhető. Megoldása azonban még mindig nem kielégítő. Először is „funkcióról” az élettelen világban legfeljebb átvitt értelemben beszélhetünk, s így definíciója nem lehet általános érvényű. Másrészt valamely funkció jobb teljesítése még az élővilág vagy a társadalom körében sem jelent okvetlenül fejlődést. Erre vonatkozóan ismét a Leontyev által elemzett példákra utalhatunk, amelyek megmutatják, hogy a funkciók jobb teljesítése egy további fejlődésre képtelen állapotot is konzerválhat. Az ilyen esetekben tehát végső soron éppen egy fejlődés ellen ható tendenciáról van szó! Társadalmi vonatkozásban igen tanulságos ebből a szempontból az ázsiai termelési mód példája, melynek történelmi stagnálását, primitív termelőeri által determinált termelési viszonyait éppen tökéletesen funkcionáló despotikus gazdasági-politikai rendszere konzerválta.⁷ Nyilvánvaló tehát, hogy minél inkább ráillik e rendszerre a fejlődés Sztoljarov által javasolt meghatározása, azaz minél alkalmasabbá váltak a keleti zsarnokuralmak funkcióik — mindenekelőtt főfunkcióik — teljesítésére, és minél sikeresebben valósultak meg e funkciók, annál inkább konzerválták a retrográd,

⁴ Vö. ezzel Horváth József: A mozgásformák összefüggéséről. Magyar Filozófia Szemle 1965/5. sz.

⁵ A. N. Leontyev: A pszichikum fejlődésének problémái. Kossuth, 1964. 209. o.

⁶ Sztoljarov: Id. cikk 42. o.

⁷ Lásd erről Tőkei Ferenc: Az „ázsiai termelési mód” kérdéséhez. Kossuth, 1965.

fejlődésképtelen viszonyokat. Világos tehát, hogy a funkciók jobb teljesítése önmagában semmiképpen sem lehet a fejlődés kritériuma, hiszen e funkciók egyaránt lehetnek progresszív vagy regresszív jellegűek. Darwin bírálata kapcsán már Engels rámutatott arra, hogy a megváltozott körülményekhez való nagyobb alkalmazkodási képesség (vagyis a fennmaradáshoz szükséges funkciók jobb teljesítése) révén történő kiválogatódás „éppúgy jelenthet egészben véve előrelépést, mint visszalépést (pl. az élődi-élethez való alkalmazkodás *mindig* visszalépés)”⁸ A probléma tehát ily módon végső soron változatlan, csak megfogalmazásában módosult. A kérdés ugyanis továbbra is az: mi határozza meg a progresszív (ill. a regresszív) jelleget, azaz mi a tartalma a fejlődés fogalmának?

A pozitív megoldás — mint láttuk — feltétlenül abban az irányban keresendő, hogy a jelenségeket *környezetükkel való kölcsönhatásukban* hasonlítjuk össze egymással.⁹ E kölcsönhatásban kell kiemelnünk olyan általános, az anyagi világ minden jelenségeire érvényes sajátosságot, mely valóban alkalmas a relatív alacsonyabb-, illetve magasabbrendűség egyértelmű megállapítására, a fejlődés bizonyítására. Ez a sajátosság pedig — véleményem szerint — a *visszatükrözés* képessége. Ennek bizonyítására abból kell kiindulnunk, hogy a visszatükrözés képessége — a legáltalánosabb értelemben — valóban általános tulajdonsága az anyagnak. Lenin útmutatása nyomán ezt már Rubinstein is kifejtette. Mint írja: „Minden külső hatás azon test vagy jelenség belső tulajdonságain mint prizmán keresztül tükröződik, amelyet e hatás ér . . . minden jelenség bizonyos értelemben 'a világegyetem tükre és visszhangja' . . . Ebben a lét alapvető tulajdonsága fejeződik ki . . . A visszatükrözésnek mint az egész anyagban meglévő tulajdonságnak ez a tág értelemben való felfogása nem jelentheti és nem is jelenti azt, hogy az egész anyagnak tudatot tulajdoníthatunk, úgyhogy a pszichikus jelenségeket belevetítjük az anyagi világ alapjaiba. A visszatükrözésnek mint az anyag általános tulajdonságának meglete annyit jelent, hogy az érzékelésnek, a pszichikus jelenségeknek megvan az alapjuk, megvannak az előfeltételeik az anyagi világban. Nem 'magányosak' a világban, nem talajtalanok, sajátos mivoltuk ellenére sem abszolút másneműek minden létezőhöz képest; ezért nem kell kívülről bevinni őket a világba; magában az anyagi világ fundamentumában megvannak természetesen kifejlődésük előfeltételei: a legmagasabbrendű specifikus megnyilvánulási formái annak a tulajdonságnak, amellyel minőségileg más, elemi formákban az egész természet rendelkezik.”¹⁰

A visszatükrözés fogalma tehát a kölcsönhatáson belül azt emeli ki, hogy a külső hatások csak a jelenség belső tulajdonságain keresztül tükröződhetnek, vagyis minden jelenség a maga sajátos módján „tükre és visszhangja” a világegyetemnek. Éppen ez teszi alkalmassá a visszatükrözés tulajdonságát arra, hogy a jelenségek fejlettségének is természetes „mérceje” legyen! Amikor tehát az általános értelemben vett visszatükrözésre alapozzuk a fejlődés fogalmát, nem valami ötletszerűen kiválasztott önkényes ismervről van szó. Leontyev kutatásai ezt pregnánsan bizonyítják. A biológiai visszatükrözés fejlődésének elemzése kapcsán pl. leszögezi: „amennyiben a külső ráhatások határozzák meg az élő test felépítésének, állapotának, folyamatainak változá-

⁸ Engels: A természet dialektikája. MEM 20. köt. Bp. 1963. 568. o.

⁹ Vö. Műszaki Egyetemek és Természettudományi Karok Dialektikus materializmus jegyzete. Tankönyvkiadó, 1963. 2. füzet. 83. o.

¹⁰ Sz. L. Rubinstein: Lét és tudat. Kossuth, 1962. 15—17. o.

sait, tehát az egész tevékenységét, elmondhatjuk, hogy már maga a szervezet és tevékenysége is a környezet objektív sajátosságainak tükröződése.”¹¹ Ugyanakkor rámutat arra is, hogy az élő szervezet választevékenységének differenciálódása nem szakítható el magától a szervezet biológiai fejlődésétől, nincs ettől független önálló tartalma. Az élő szervezet visszatükrözésének fejlődése involválja magának a szervezetnek a fejlődését. Mindez különös formában fejezi ki azt az általános igazságot, hogy a visszatükrözés fejlődése magának az adott objektumnak a fejlődését involválja, s így ennek adekvát mércéje.

A különböző lényegű jelenségek fejlettségi szintjeit tehát a visszatükrözés általános tulajdonságának „közös nevezője” alapján mérhetjük össze. A jelenségek — bármily különbözők legyenek is — egy sor hatásra lényegében azonosan reagálnak, de ezen az azonosságon belül különbségeik is feltáruznak (és viszont), továbbá lesznek olyan hatások is, melyeket nem mindegyikük képes visszatükrözni. A hőhatásra pl. az ember, az állat és az élettelen tárgyak valamennyien képesek reagálni, amiben a tárgyi, fizikai mivoltukban levő azonosság jut kifejezésre. Ugyanakkor ezen belül lényegi különbségeik is feltáruznak. Az élettelen tárgy a hőhatásnak csupán passzív tükrözésére képes, míg az állat már aktívan viszonyul hozzá, amennyiben — biológiai adottságainak és szükségleteinek megfelelően — kivonja magát a hő hatása alól (pl. árnyékba húzódik), vagy ellenkezőleg, felkeresi a napsütéses helyeket, az ember viszont már arra is képes, hogy a hőmérsékletet megváltoztassa, mesterséges hőforrásokat hozzon létre és társadalmilag determinált céljai szolgálatába állítsa őket. Továbbá: az élettelen tárgyak nem képesek a biológiai ingerek visszatükrözésére, az állatok pedig nem tudják visszatükrözni az emberek tevékenységét meghatározó társadalmi hatásokat. Ugyanakkor viszont az ember mint élőlény a biológiai természetű ingerek visszatükrözésére is képes, és az ember és állat — mint egyfajta *testi, tárgyi lény* — az élettelen tárgyakkal analóg módon is képes reagálni a mechanikai, fizikai, kémiai hatásokra.

A kifejtettek alapján a relatív magasabbrendűség tartalmát az alábbiakban lehetne előlegezni: *Két jelenség közül az a magasabbrendű, amely környezetét differenciáltabban tükrözi vissza.* A visszatükrözés nagyobb differenciáltsága legáltalánosabban a *többféleképpen való reagálás* képességét jelenti. Ez kifejezésre juthat abban, hogy egy jelenség olyan hatásokra is reagálni tud amelyre a másik nem, továbbá abban, hogy ugyanazon hatásokra többféleképpen reagál mint a másik, s végül: a két eset együtt is fennállhat.

A nagyobb differenciáltság nem feltétlenül extenzív értelmű, lehet intenzív értelmű is: egy magasabbrendű jelenség az őt érő egyes hatásokat nemcsak közvetlenül, külön-külön tükrözheti vissza, hanem több hatásra — ezek belső összefüggéseinek visszatükrözésével — egy komplex aktussal is reagálhat. A fentiek alapján a magasabbfokú differenciáltság értelmezésekor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a magasabbrendű jelenség nem képes külön-külön reagálni minden egyes olyan hatásra, melyre az alacsonyabbrendű igen. Feltétlenül képes azonban a *hatástípus* visszatükrözésére, a rá jellemző magasabb fejlettségi szinten. A visszatükrözés extenzív és intenzív differenciáltságának végtelenül sokféle variációja nagyon megnehezíti a fejlettségbeli összehasonlítást. Ha azonban a vizsgált jelenségek szorosabb genetikus kapcsolatban vannak egymással, akkor — mivel a magasabbrendű megszüntetve-megőrzi az alacsonyabbrendű sajátosságait — reakcióik komplexitása könnyebben összemérhető.

¹¹ Leontyev: Id. mű. 58. o.

A visszatükrözés általános tulajdonságának az anyagi világ három nagy szférájában a következő különös formái vannak: az élettelen természetben a testek *fizikai-kémiai reakciói*, az élővilágban az *ingerlékenység* különböző típusai, míg a társadalomban az eszközök által közvetített, társadalmilag determinált, tudatos *cselekvés*. Az emberi cselekvésnek a biológiai ingerlékenységhez és mindkettőnek az élettelen jelenségek fizikai-kémiai reakcióihoz viszonyított magasabbrendűsége a fentiek alapján közvetlenül belátható. A három szféra fejlettségi szintjét a visszatükrözés extenzív és intenzív értelemben vett differenciáltságának foka egzakt módon összemérhetővé teszi, és ezzel a relatív magasabb-, illetve alacsonyabbrendűség objektíve bizonyítható. A kérdés most már csak az, hogy definíciónk az egyes anyagi szférákon *belül* is alkalmas-e a jelenségek fejlettségi fokának összehasonlítására.

A legproblematiszabb a helyzet a szervetlen természet körében. A magasabbrendűség tartalmának tisztázatlansága folytán egyes marxisták kétségbevonják, hogy e területen is létezik fejlődés, vagy legalábbis azt, hogy az élettelen világ jelenségeiben éppúgy kimutatható az alacsonyabbrendűtől a magasabbrendű felé haladó mozgás, mint az élő világban és a társadalomban. Igen érdekesek ebből a szempontból Meljuhin fejtegetései, aki bár — mint láttuk — maga sem tisztázta megnyugtatóan a magasabbrendűség tartalmát, konkrét elemzéseiben mégis olyan tudományos tényeket sorakoztat fel az élettelen világban végbemenő fejlődés bizonyítására, melyek pontosan az általunk kifejtett definíció általános érvényét támasztják alá. A mikrorészecskék bonyolultságának mértékéül például teljes energiájuk nagyságát jelöli meg (az ismert $E = mc^2$ összefüggés értelmében). Ennek az a meggondolás az alapja, hogy minél nagyobb a mikroobjektum saját energiája, annál nagyobb „belső átalakulási lehetőségeinek száma, a lehetőségek szférájának bővülése pedig a fejlődés általános törvényszerűsége.”¹² Meljuhin hangsúlyozza, hogy itt a környezeti feltételektől függő lehetőségről, átalakulási *képességről* van szó, mely „abban a mértékben valósul meg, ahogyan az intenzív magreakciók megindulásához szükséges nagy nyomások, hőmérsékletek és egyéb fizikai feltételek létrejönnek. Minél nagyobb a mikroobjektum saját energiája, annál nagyobb a belső átalakulási lehetősége . . . Így például a töltéssel rendelkező hiperon belső átalakulási lehetőségei sokkal számosabbak, mint az elektronéi, hiszen az elektron a különféle mikroobjektumokra széteső hiperon *egyik* bomlási terméke.” Ha viszont az egyébként kis energiájú elektron energiája meghaladja az 500 millió elektronvoltot, „belső átalakulási lehetőségeinek vagy szabadsági fokainak száma nagyobb lesz, mint a mezoné, s az elektron az atommag közelébe kerülve mezoná válhat.”¹³

Az átalakulási lehetőségek szférájának a mikrorészecske energia-nagyságától függő bővülése pontosan megfelel azon általános kritériumnak, hogy az a jelenség a magasabbrendű, amelyik többfajta hatásra és többféleképpen képes reagálni. A visszatükrözés általános fogalma alapján ily módon joggal mondhatjuk, hogy a nagyobb energiájú mikroobjektum átalakulási lehetőségeinek nagyobb számában a környezeti hatások differenciáltabb visszatükrözésének képessége fejeződik ki — azaz e területen is érvényes az alacsonyabb-, illetve magasabbrendűség általunk javasolt általános kritériuma. Meljuhin a további fejtegetéseiben rámutat azokra a sajátos feltételekre, melyek jelenléte elenged-

¹² Meljuhin: Id. mű. 50. o.

¹³ Uo. 46. o.

hetetlen ahhoz, hogy az elemi részecskék atomokká és molekulákká egyesüljenek, kialakulhassanak a bonyolultabb kémiai elemek. Számunkra mindez most csak abból a szempontból fontos, hogy ez egyúttal a visszatükrözés olyan — újfajta, fizikai-kémiai — formáinak kialakulását jelenti, melyek a makrótestek magasabbrendűségét bizonyítják. Meljuhin egyben rámutat arra is, hogy az e területen rendelkezésre álló viszonylag kevés adat és nagyszámú — kellően még nem bizonyított — hipotézis jelenleg még nem teszi lehetővé, hogy a szerves természet fejlődése ugyanolyan plaszticitással álljon előttünk, mint mondjuk az élővilágé.

A tudományos bázis szűkösségén túl azonban van egy elvi természetű zavaró tényező is, mely azok érvelését látszik alátámasztani, akik nem ismerik el, hogy a fejlődés törvényszerűsége az élettelen világban is érvényes. A probléma lényege abban jelölhető meg, hogy az élettelen világban végbemenő konkrét fejlődési folyamatok — szemben az élővilág és a társadalom hasonló folyamataival — *nem értelmezhetők önfejlődésnek*, mert létrejöttükben olyan körülmények kialakulásának van *alapvető* szerepük, melyek az adott objektum lényegével, saját mozgásával teljesen esetleges kapcsolatban vannak. Így például ahhoz, hogy a nukleonok atommaggá egyesülhessenek, valamint atommagok szintézise útján bonyolultabb kémiai elemek jöhetnek létre, a protonoknak le kell küzdeniök az elektromos taszítóerőket, és 10^{-13} cm nagyságrendű távolságra kell megközelíteniök egymást. Ez a feltétel több módon is létrejöhethet, így például a csillagokban lejátszódó termonukleáris reakció útján, melyet a periférikus erőknek a csillag középpontjára gyakorolt gravitációs nyomása — tehát a nukleonok mozgásához képest esetleges és más lényegű folyamat — idéz elő. Ha meggondoljuk, hogy a fejlődés lényege — egyes marxisták szerint — éppen az egymást követő változások bensőleg szükségszerű „autodinamizmusa”¹⁴ — könnyű belátni: bővebb magyarázatra szorul, hogy ennek hiányában milyen alapon beszélhetünk fejlődésről a szerves természetben.

Mindenekelőtt látnunk kell, hogy az élettelen természetre, az élővilágra és a társadalomra jellemző különös visszatükrözési formák közötti fent vázolt különbség, bármennyire is jelentős, mégsem abszolút jellegű. Leontyev rámutat, hogy az élő szervezet — szemben az élettelen világ tárgyaival — nem passzív objektuma a külső hatásoknak, mivel a különböző formákban jelentkező külső energiát a szervezet aktív tevékenységgel átalakítja, vagyis a kölcsönhatás itt egyben az élő szervezet aktív, önmegújítási folyamata. Leontyev joggal írja, hogy az önmegújítás folyamatában „a létezés minőségileg sajátos formája jut kifejezésre”.¹⁵ Ugyanakkor azonban látnunk kell, hogy a visszatükrözés e magasabbrendű formája is esetleges tényezőként involválja azokat a külső hatásokat, melyek a szervezet önmegújítása számára energiaforrást képviselnek. Az esetlegesség tehát itt is jelen van a fejlődésben, csupán alárendeltebb szerepet játszik, mert az élőlény fejlődése végső soron *magán* léte által determinált spontán kiválasztó tevékenység folyamatában valósul meg. Egy növény például azzal is visszatükrözi az őt ért hatást, hogy ha meggyújtják, sejtjei elvesztik a nedvességtartalmukat és elszenesednek, de — mint Leontyev rámutat —: „Azok a tulajdonságok, amelyeket ebben a helyzetben a növény mutat, bár sajátjai, mégsem jellemzik magát az életet, az élet lényegét . . .

¹⁴ Lásd pl. G. Politzer: A filozófia alapelemei. Szikra, 1949. 127—130. o.

¹⁵ Leontyev: Id. mű. 36. o.

Mint élő növény, nem közvetlenül abban fejeződik ki a lényege, hogy sejtjei elveszthetik nedvességtartalmukat és elszenesednek, hanem ellenkezőleg, abban, hogy képes különleges hőmérsékletemelkedés esetén is összezárni, összesodorni leveleit, megváltoztatni fényfelvevő nyílásainak méretét, vagyis a felmelegedéssel szemben tanúsított aktív ellenállásban.”¹⁶ Az emberi tevékenység fejlődésében az esetlegességnek még alárendeltebb jelentősége van, hiszen az ember — az élőlényekkel ellentétben — nem pusztán elsajátítja, hanem tudatos tevékenységgel meg is teremti létfeltételeit, éppen e folyamat „autodinamizmusa” tartalmazza az emberiség végtelen fejlődési lehetőségét. Ennek ellenére a természet — az ember „szervetlen teste” —, valamint a tevékenységek társadalmi hatásának bizonyos fokig mindig kiszámíthatatlan eredője itt is esetleges momentumokat visz a fejlődésbe.

Mindezek alapján az esetleges momentumok *alapvető* szerepe mint a szervetlen természet fejlődési folyamatainak általános sajátossága csupán olyan jellegzetesség, mely a fejlődésnek — az élettelen világ feltételeiből következő — specifikus, de semmiképpen sem a fejlődés fogalmával elvileg összeegyeztethetetlen vonása. Valamely külsődleges tényező véletlen-hatása épp azért *conditio sine qua non*ja a szervetlen természet jelenségeiben végbemenő fejlődésnek, mert az élettelen tárgyak pusztán mint objektumok vesznek részt benne. Mint Leontyev rámutat: a szervetlen természet valamely kölcsönhatásán belül mindig csak viszonylagos értelemben lehet „aktív” és „passzív” oldalról beszélni: „Ha például két mechanikailag összeütköző fizikai testről beszélünk, s egyiket mint mozgásban levő, a másikat pedig mint mozdulatlan testet jellemezzük, mindig a meghatározott rendszert kell figyelembe vennünk, amelyben a 'mozgó' és 'mozdulatlan' fogalmak értelmet nyernek. Ha a folyamatban részt vevő testek változásainak tartalmát vizsgáljuk, akkor teljesen lényegtelen, hogy az adott rendszerben melyik a 'mozgó' és melyik a 'mozdulatlan' közülük.”¹⁷ A változásban ily módon egyik jelenségnek sincs kitüntetett szerepe, az eredmény az egyik jelenség sajátos természetéből sem következik inkább, mint a másíkéből, ezért differencia specifikája a szervetlen természet fejlődési folyamatainak az esetlegesség. Ez a magyarázata annak, hogy itt az egyik vagy másik fajta fejlődésvonal nagyobb valószínűségéről csupán a fizikailag lehetséges kombinációk relatív gyakorisága alapján beszélhetünk, s hogy a szervetlen természet a különböző — progresszív, regresszív és ilyen értelmű „irány” nélküli — folyamatok összehasonlíthatatlanul nagyobb tarkaságát mutatja, mint az élővilág és a társadalom. Ha azonban a fejlődés fogalmában csak azt kötjük ki, hogy a létrejött képződmények differenciáltabban képesek reagálni, mint azok, melyekből kialakultak — nincs joguk kétségbevonni, hogy ilyen jellegű folyamatok az élettelen világban nap mint nap tömegesen végbemennek.¹⁸ Azok, akik szerint a szervetlen természetben nem beszélhetünk fejlődésről, az ellenkező felfogás híveit antropomorfizmussal vádolják. Valójában azonban ők esnek ebbe a hibába, mert éppen ők azok, akik a fejlődést csak sajátos társadalmi minőségében tudják megragadni, és e sajátos ismérvek

¹⁶ Uo. 41 o.

¹⁷ Uo. 38. o.

¹⁸ E cikk keretében nem térünk ki arra a — már mások által tisztázott — problémára, hogy fejlődésről mindig csak meghatározott jelenségtípusok esetében beszélhetünk, és értelmetlenség a világegyetem vagy akár csak a szervetlen természet, de ugyanígy az élővilág *egészének* a fejlődéséről beszélni, hiszen a valóság minden szférájában számtalan másféle, sőt a fejlődéssel ellentétes folyamatot is találhatunk.

hiányára hivatkozva minősítik jogosulatlan extrapolációnak a szervetlen természetben végbemenő fejlődés elismerését. A marxizmus klasszikusai mindig hangsúlyozták, hogy a dialektika fejlődéstörvényeit a valóság *egészének* tanulmányozásából általánosították; a tudomány forradalmának tekintették, hogy a jelenségek fejlődésükben való vizsgálata minden területre behatolt s lehetővé vált a valóság különböző lényegű szféráit összekötő fejlődési láncszemek megtalálása, vagyis a fejlődés *egyetemességének* mint az *anyag* általános képességének bizonyítása. Ennek fontosságát emelik ki Leninnek cikkünk mottójául választott szavai.¹⁹

Áttérve az élővilág területére: a fejlődés fogalmának általunk javasolt értelmezését szinte az evidencia világosságával tárják elénk Leontyev úttörő munkájának filozófiai konklúziói. Leontyev kiinduló tézisa a pszichikum fejlődésének tanulmányozásában filozófiai lényegét tekintve azonos a fejlődés mibenlétének megértéséhez szükséges általános kiindulóponttal: „Mind az elméleti, mind a konkrét tényekre épülő tapasztalat azt kívánja tőlünk — írja —, hogy az életet elsősorban a szervezet és a környező világ kölcsönhatásaként szemléljük, . . . a pszichikum elemi formájának a külső, objektív világot visszatükröző érzékelést tartjuk, és a pszichikum kialakulásának kérdését ebben a konkrét formában úgy vizsgáljuk, mint az érzékelési képesség kialakulását, vagy ami ugyanaz, *magának az érzékenységnek a fejlődését.*”²⁰

Leontyev tehát a pszichikum és vele az élővilág fejlődését mint a *biológiai visszatükrözés* fejlődését tárgyalja. Az előzőkben már utaltunk arra, hogy a visszatükrözés élő- és élettelen világbeli formája között az az alapvető különbség, hogy az élővilágban a visszatükrözés egyben az élő szervezet aktív önmegújítási folyamata. Leontyev ugyanakkor arra is rámutat, hogy az új létezési forma megszüntetve-megőrizve tartalmazza a régit is: a felbomlás, elkopás, az élettelen világ kölcsönhatásainak e jellemzője tehát nem tűnik el, hanem önreprodukálással fejlődik és ebben őrződik meg, hiszen az önreprodukálás feltételezi, hogy az élő szervezet egyes részecskéi felbomlanak és újjáalakulnak.

A biológiai visszatükrözés azon formája, mellyel a legegyszerűbb élőlények is rendelkeznek, amely mindenfajta életfolyamat *conditio sine qua nonja*: az egyszerű ingerlékenység. Ez „a szervezet azon képességében jut kifejezésre, hogy sajátos folyamatokkal válaszol a különböző életjelentőségű hatásokra”.²¹ Leontyev egész további gondolatmenete annak elemzésére épült, hogy a biológiai evolúció során ez a választévkénység hogyan differenciálódik, mint válik a valóság egyre magasabbrendű tükrözésévé éppen azzal, hogy az élő szervezet mind többfajta hatást és mind többféleképpen képes válaszreakcióiban feldolgozni. Az egyszerű ingerlékenység elemi pszichikai tükrözéssé fejlődését az határozza meg, hogy az organizmus és környezete közötti kapcsolat egyre bonyolultabbá válik; a szervezet mind több és többfajta hatás iránt válik érzékennyé, továbbá ezek közül kiemelkednek olyan hatások is, melyek *önmagukban* ugyan nem életjelentőségűek a számára, de miután közvetlen kapcsolatban vannak életjelentőségű hatásokkal, *jelző* funkciót töltenek be. Így például a béka érzékeny a halak neszekre, mert ezek a számára a vízben zizegő rovarra jelzik, bár maga a nesz hangenergiája egyáltalán nem vesz részt az asszimilációs folyamatban, sőt az organizmus anyagának disszimilációját

¹⁹ Lenin: Filozófiai füzetek. Művei. 38. köt. Bp. 1961. 240 o.

²⁰ Leontyev: Id. mű 13. o.

²¹ Uo. 47. o.

vonja maga után. Ugyanakkor már a pszichikum fejlődésének kezdeti stádiumában levő állatok is képesek arra, hogy új kapcsolatok kialakításával összefüggésben megváltoztassák viselkedésüket. Leontyev ezzel kapcsolatban a többi között Copeland és Brown gilisztakísérleteire utal. Ezek tanúsága szerint a gyűrűsféreg normális körülmények között vagy egyáltalán nem, vagy negatívan reagál az üvegpálcával való érintésre, ha azonban az érintést etetéssel kapcsolják össze, ez a gilisztának az ételhez való közeledését váltja ki.

A pszichikai tükrözés elemi formája (az ún. „elemi szenzoros pszichikum”), tehát az ingerlékenység differenciálódásának eredményeképpen jön létre, és éppen azért magasabbrendű visszatükrözése a valóságnak, mert egyrészt az e szinten álló szervezet olyan hatásokra is reagálni tud, amelyekre az egyszerű ingerlékenység fejlettségi fokán álló élőlények nem tudnak (1. a „jelző” funkciót betöltő hatásokat), másrészt mert adott hatásra többféleképpen képes reagálni mint az egyszerű ingerlékenység fokán álló szervezetek (1. a gilisztakísérletet).

Az élővilág további evolúciója főként a visszatükrözés *intenzív* differenciálódásának vonalán halad előre. Az elemi szenzoros pszichikumból kifejlődő „perceptív pszichikum” szakaszában az állat már nemcsak „jelzéseken” keresztül képes kapcsolatba lépni a számára biológiai jelentőségű objektumokkal, hanem arra is képes, hogy sajátos *körülményeikre* speciális tevékenységgel reagáljon: „az állatra ható sajátosságok, amelyek régebben hasonló értékűnek tündek számára, most kezdenek csoportonként elkülönülni: egyrészt kiemelkednek azok a kölcsönviszonyban levő sajátosságok, amelyek azt a tárgyat jellemzik, amelyre a tevékenység irányul, másrészt megjelennek a tárgyak azon tulajdonságai is, amelyek magát a tevékenység módját, tehát a műveletet határozzák meg... Az állat a környező valóságot itt már az egyes tárgyak többé-kevésbé széttagolható képeinek formájában tükrözi.”²² A fejlődés e szakaszában tehát kialakul a tárgyak általánosított képi formában való tükrözése. Leontyev rámutat, hogy a tárgyak képe nem tekinthető az egyes érzetek mechanikus összegezésének — hiszen az észlelési körülmények sohasem azonosak —, ezért a tárgy felismerése feltételezi, hogy a kialakult kép általánosított.

Mindez kérdésünk szempontjából azt jelenti, hogy a perceptív pszichikum fokán álló állatok azért magasabbrendűek az elemi szenzoros pszichikum szakaszában levőknél, mert választévékenységükben nemcsak a számukra biológiai jelentőségű tárgyra vagy a közvetlenül ezt jelző ingerre, hanem az objektum előfordulási körülményeire is képesek reagálni.

A perceptív pszichikum továbbfejlődése során a legmagasabbrendű állatoknál kialakult az állati *intellektus*. Ennek lényegét Leontyev, Köhler híres majom-kísérleteire²³ utalva, a tevékenység kétfázisosságában jelöli meg. Az állat tevékenysége itt egy előkészítő és egy megvalósító szakaszból tevődik össze (pl. a majom botot szerez, majd leveri vele a ketrec tetejére helyezett gyümölcsöt). Az elsőnek a második fázishoz fűződő kapcsolata nélkül nincs biológiai jelentősége (a majomnak nem botra, hanem gyümölcsre van szüksége); vagyis az első fázis csak a tevékenység végrehajtásának, megvalósításának szakaszához való viszonyában nyer biológiai értelmet. Más körülmények között a majom ügyet sem vet a botra, tevékenységét tehát nem a bot, hanem a gyümölcs-

²² Uo. 222. o.

²³ L. uo. 231—236. o.

höz való objektív viszonya inspirálja. Továbbá: ha egyszer elvégzett egy műveletet, képes az azonos szituációt más körülmények között is felismerni, vagyis képes arra, hogy a bottal a ketrec tetszőleges más pontjáról is leverje a gyümölcsöt, sőt bot helyett más megfelelő tárggyal is végrehajtja a már megtanult műveletet. Az állati intellektus szakaszában tehát „nemcsak az egyes tárgyak, dolgok, hanem ezek viszonyainak (a szituációknak) a tükrözése is kialakul.

Ennek megfelelően megváltozik az átvitel jellege, és ennél fogva az állat általánosító tevékenységének jellege is. Most a műveletek átvitele nem csupán azon *tárgyak* hasonlóságának elve alapján (pl. az akadályok) alakul ki, amelyekkel az adott művelet összefügg, hanem a tárgyak *viszonyainak, kapcsolatainak* hasonlósági elve alapján, amelyekre válaszol . . . Az állat most már általánosítja a tárgyak, dolgok viszonyait és kapcsolatait.”²⁴ Az állati intellektus szakaszában levő állatok tehát már nemcsak izolált tárgyakra, hanem ezek változó *kapcsolataira*, összefüggéseire is reagálni tudnak, s a mindenkori szituációnak megfelelően, rendkívül változatos módon képesek a létük számára szükséges művelet elvégzésére.

Áttérve a társadalmi szférában végbemenő fejlődés vizsgálatára, az elemzés alapegységévé az *emberi munka* válik. Leontyev rámutat, hogy a munkának mint emberi tevékenységnek két alapvető ismérve van: *eszközök* által és *társadalom* által közvetített folyamat. Az a körülmény, hogy a munkafolyamat az együttes, kollektív tevékenység feltételei között megy végbe, alapvető jelentőségű, mert ez teszi lehetővé a kizárólagosan biológiai motívumok által meghatározott ösztönös állati tevékenység túlhaladását, a tevékenység tárgyának és motívumának szétválását. A munkafolyamat kollektív jellege ugyanis az embereket nemcsak a természettel, hanem egymással is összekapcsolja. Az emberi tevékenység is „kétfázisos”, az egyes ember tevékenysége azonban a kollektív tevékenységnek már az előkészítő szakaszában is befejeződhet (pl. a hajtók funkciója a vadászatban), hiszen nem az *egy* emberi tevékenységek, hanem maga „a természetre gyakorolt együttes kollektív ráhatási folyamat” *egésze* oszlik két fázisra. Míg az állati tevékenység két fázisát *természeti* szükségszerűség köti össze, az emberi tevékenységnél ezt a szerepet a magateremtette *társadalmi* determináltság játssza: „A vadaknak a hajtó általi riasztása nem azért eredményezi a hajtó szükségleteinek kielégítését, mert az adott dologi szituációnak ilyenek a természetes viszonylatai; sőt, ellenkezőleg: a természetes viszonyok között a vad felriasztása általában megfosztja a vadászt a vad elejtésének lehetőségétől. Mi köti hát össze ebben az esetben az említett tevékenység közvetlen eredményét a végső eredménnyel? Nyilvánvalóan nem más, mint az adott individuumnak a kollektíva többi tagjaihoz fűződő viszonya, amelynek eredményeképpen megkapja a közösből a zsákmány öt megillető részét, a közös munkatevékenység termékét. Ez a viszony, ez a kapcsolat a többi emberek tevékenységének eredményeként valósul meg. Tehát éppen a többi emberek tevékenysége szolgáltatja az emberi individuum tevékenységének sajátos felépítéséhez, szerkezetéhez az objektív alapot; vagyis történetileg, tehát keletkezésének módját illetően a cselekvés motívumának és tárgyának kapcsolata nem a természeti, hanem az objektív társadalmi kapcsolatokat és viszonyokat tükrözi.”²⁵ E társadalmi jelleg határozza meg az eszközök szerepét is, hiszen az eszköz nemcsak fizikai tárgy, hanem olyan

²⁴ Uo. 241–242. o.

²⁵ Uo. 263. o.

„társadalmi tárgy” is, amely magában a kollektív munka folyamatában alakult ki, és a cselekvések társadalmilag kidolgozott módját „tárgyasítja”, használata tehát meghatározott, történelmileg kialakult cselekvési mód ismeretét tételezi fel. Éppen ez különbözteti meg alapvetően az emberek eszközökkel végzett tevékenységét az állatokétól.

A Leontyev által kifejlesztett gondolatok teljesen egybeesnek a marxizmus klasszikusainak álláspontjával, és az ember — állatvilághoz viszonyított — magasabbrendűségének egyetlen lehetséges magyarázatát jelentik. Marx — az izolált egyénből kiinduló, manapság ismét divatos vizsgálódás helyett — az embert „nembeli lénynek” tekintette, és hangsúlyozta, hogy „az emberi lény nem valami az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az emberi lény a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége.”²⁶ Leontyev további fejtegetései — melyek már kívül esnek vizsgálatunk körén — éppen azt bizonyítják, hogy az emberi tudat továbbfejlődését is csak ennek alapján lehet megérteni.

A fentieknek megfelelően, amikor azt mondjuk, hogy a társadalmi szférában végbemenő fejlődést az emberi cselekvés elemzése alapján vizsgáljuk, akkor a munkának mint társadalmi tevékenységnek, vagyis az ember „lényegi erőinek” fejlődéséről van szó. Az idealizmussal ellentétben — mely a tudat elemzésén keresztül közeledik az emberi cselekvés megértéséhez — az emberi génusz magasabbrendűségét — mind genezisést, mind továbbfejlődését tekintve — csak akkor érthetjük meg, ha tényleges, „érzéki” mivoltában, tehát mint a természetet és önmagát formáló alkotó tevékenységet tekintjük. Így módon a társadalmi fejlettségnek a termelőtevékenység *emberi, azaz alkotó jellegének színvonala* éppoly természetes mércéje, mint az élőlényeké az érzékenység differenciáltsága és a szervetlen természet jelenségeinek a fizikai-kémiai reakciók differenciáltsága, hiszen mindezekben az adott szféra lényege és ennek megfelelő differenciálódása fejeződik ki.

Ha az ember „lényegi erőinek” alapjáról vizsgáljuk a történelmet, legáltalánosabban azt mondhatjuk, hogy az a társadalom fejlettebb, mely nagyobb lehetőséget nyújt e lényegi erők kibontakozása számára, és ebben az értelemben távolabb került az állatvilágtól. Erre utal Engels, amikor a kommunizmust jellemezve megállapítja: „Az egyedi létezésért folyó küzdelem véget ér. Ezzel válik csak ki az ember, bizonyos értelemben, végérvényesen az állatvilágból, lép át állati létezési feltételekből valóban emberek közé. Az embereket körülvevő életfeltételek köre, amely idáig uralkodott az embereken, most az emberek uralma és ellenőrzése alá kerül, akik most első ízben válnak a természetnek tudatos, valóságos uraivá, mert és amennyiben saját társadalmisításuknak uraivá válnak.”²⁷

Az emberek uralmának a fokát a természet és „saját társadalmisításuk” felett az mutatja meg, hogy *miként reagálnak az őket „körülvevő életfeltételek körére”*. A magasabbrendűség általános kritériuma — a differenciáltabb visszatükrözés — így módon a társadalom szférájában is érvényes. A termelőerők szempontjából a magasabbrendűség azt jelenti, hogy — a termelőerők valamely más színvonalához viszonyítva — a társadalmi hatóerőként működő emberek termelőtevékenységükben többfajta természeti hatást, összefüggést és többféle-képpen képesek számításba venni, korlátozni vagy felhasználni — más szóval

²⁶ Marx: Tézisek Feuerbachról. VI. tézis. Marx—Engels Vál. Műv. II. köt. Kossuth, 1963. 366 o.

²⁷ Engels: Anti-Dühring. MEM 20. köt. Id. kiad. 279. o.

a természeti törvényszerűségek nagyobb körét és hatékonyabban tudják céljaik szolgálatába állítani. Mindez, mint köztudott — tendenciálisan — a termelési viszonyok magasabbrendűségét is involválja. Ha most a termelési viszonyok aspektusából tekintjük ezt az egységet, a magasabbrendűség azt fejezi ki, hogy az adott rendszer — valamely más rendszerhez viszonyítva — a társadalmi viszonyok, érdekek, törekvések nagyobb körének, sokoldalúbb figyelembevételével és nagyobb „szabadsági fokkal” szervezi meg életfeltételeinek termelését, vagyis a társadalom szélesebb rétegeinek érdekeit juttatja érvényre, és több módot ad e rétegeknek arra, hogy az érdekeik változásának megfelelő korrekciókat termelési viszonyaikban végrehajthassák.²⁸

Csak a termelőerők és termelési viszonyok szerves egységének szem előtt tartásával dönthető el egy társadalmi formáció relatív fejlettségi foka. Kétségtelen, hogy e szerves egységen és kölcsönhatáson belül a termelőerők meghatározó szerepet játszanak, hiszen a társadalmi viszonyok, érdekek nagyobb körének sokoldalúbb figyelembe vétele és a nagyobb szabadsági fok az érdekek védelmében végrehajtott korrekciókra — alapvetően a termelőerők fejlettségétől függ. Marx a primitív, egyenlősítő „kommunizmusról” szólva rámutat: „Hogy a magántulajdonnak ez a megszüntetése mennyire nem valóságos elsajátítás, azt éppen a művelődés és a civilizáció egész világának elvont tagadása, a *szegény* és szükségletnélküli ember *természetellenes* egyszerűségéhez való visszatérés bizonyítja, aki nemcsak hogy nem jutott túl a magántulajdonon, hanem még csak el sem jutott hozzá.”²⁹ Ahogy minden korábbi társadalmi formáció termelőerőinek magasabb színvonalával tudta biztosítani a termelési viszonyok progresszív irányú megváltoztatását úgy a magántulajdon pozitív tagadása is csak a termelőerőknek a kapitalizmust meghaladó színvonala alapján lehetséges. Természetesen a kizsákmányoló osztályok nem holmi filantrop elvek alapján törekedtek az érdekek nagyobb körének figyelembevételére. A termelőerők fejlődése kényszerítette ki, hogy — éppen sajátos osztályérdekeiktől vezérelve — felszabadítsák a rabszolgákat, jobbágyokat, biztosítsák a proletariátus számára a polgári szabadságjogok egy bizonyos minimumát stb. Mindebben tehát a termelőerők meghatározó szerepe fejeződik ki.

Ugyanakkor azonban azt is látni kell, hogy a termelőerők fejlődése csupán a lehetőségét és elvont szükségyszerűségét teremti meg a társadalmi haladásnak, de nem azonos vele, a termelőerők és termelési viszonyok színvonala elszakadhat egymástól. Ezért a termelőerők fejlettsége *önmagában* nem fejezi ki feltétlenül a társadalmi fejlettség színvonalát. Így például a jelenkori kapitalizmus magas fokú termelőerőivel a munka elidegenedésének is rendkívül magas foka párosul: az ember mint termelő a produktivitásának soha nem látott fokára jutott el, de eközben soha nem látott mértékben következett be az is, hogy „élettevékenységét, *lényegét* csak eszközzé teszi *existenciája* számára”.³⁰ Ha tehát az ember lényegének alapjáról vizsgáljuk a társadalmi fejlődést, vagyis azt tesszük mérlegre, hogy milyen fokban vált a termelés valóban alkotó, emberi tevékenységgé, akkor korántsem elegendő a munka mennyiségi értelemben vett teremtőerejének figyelembevétele. Ettől elszakíthatatlanul azt is mérlegre kell tenni, hogy a munka nagyobb produktivitása mennyire tette emberivé a termelési viszonyokat, milyen széles rétegek érdekeit juttatják érvényre e viszonyok, s milyen fokban urai e rétegek saját társadalmisításuk-

²⁸ Vö. Marx: Német ideológia. MEM 3. köt. Bp. 1960. 47. o.

²⁹ Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. Bp. 1962. 67. o.

³⁰ Uo. 50. o.

nak. E kettős szempont párhuzamos figyelembevételére azonban csak akkor van szükség, ha a termelőerők és termelési viszonyok színvonala elszakadt egymástól s így a kérdéses időpontban a termelőerők fejlettségének mutatói nem fejeznek ki ezzel adekvát állapotot a termelési viszonyokban. A történelem tanúsága szerint azonban az ilyen helyzet csak átmeneti jellegű lehet. Ezért, ha történelmileg elég hosszú ideig kísérjük nyomon két társadalmi formáció fejlődését, termelőerők színvonalának összehasonlítása alapján joggal következtethetünk magának az egyik vagy másik társadalmi rendszer *egészének* relatív magasabbrendűségére, mert a termelőerők színvonalából — történelmi perspektívában — a termelési viszonyokszínvonalára is következtetni lehet. Mint Marx rámutatott, a gazdasági korszakokat az különbözteti meg, hogy „*hogyan*, milyen munkaeszközökkel termelnek. A munkaeszközök nemcsak az emberi munkaerő fejlettségének fokmérői, hanem azoknak a társadalmi viszonyoknak a mutatói is, amelyek között az emberek dolgoznak.”³¹

*

Vázlatosan áttekintettük az anyagi világ három nagy szférájában végbemenő fejlődéstípusokat, és mindhárom terület vonatkozásában láthattuk, hogy a fejlődés — mint az alacsonyabbrendűtől a magasabbrendű felé haladó mozgás — olyan jelenségek kialakulását jelenti, melyek — a vázolt értelemben — differenciáltabban tükrözik vissza környezetüket. Definíciónk az anyag *egyetemese* és ugyanakkor legkülönbözőbb formáiban is *összemérhető* sajátosságán — a visszatükrözés képességén — alapul, ezért lehet alkalmas a fejlődésnek mint egyetemes törvényszerűségnek megragadására.

Miután csak magának a fejlődés *fogalmának* elemzése volt célunk, e tanulmány keretében nem térhettünk ki a fejlődés folyamatának „hogyanjára” és forrására vonatkozó problémákra.

О ПОНЯТИИ РАЗВИТИЯ

Андраш Дьердь Сабо

Понятие развития в марксистской литературе обычно определяется как движение от низшего к высшему. Однако содержание низшего и высшего не выяснено. Автор делает попытку выяснить содержание этих понятий. Он указывает, что структурно более сложное не обязательно представляет собой высшее, так как, с одной стороны, сложность взаимозависимости составных элементов и их движения может носить как прогрессивный, так и регрессивный характер, с другой стороны, уже потому, что различие между непосредственными составными элементами явлений различной сущности так же существенно, нельзя сводить различие в степени развитости явлений к большей структуральной сложности тождественных элементов. Не приводит к должному результату так же и попытка рассматривать в качестве развития такое изменение, в результате которого явление становится более пригодным для выполнения своих функций, так как функции могут иметь и регрессивный характер (например, функции приспособления к паразитарной жизни).

Общезначимую особенность, характерную для всех явлений материального мира и необходимую для недвусмысленного установления содержания релятивно высшего, а также для доказательства таким путем развития, автор ищет во взаимодействии явлений с их средой. Это взятая в самом общем смысле способность *отражения*. Поскольку всякое явление — «зеркало и отголосок вселенной» (Рубинштейн), в том, что и каким образом отражает явление, проявляются и делаются сравнимыми его внутренняя сущность, объективные особенности. На основании этого автор следующим образом определяет содержание релятивно высшего: *из двух явлений высшим является то, которое более дифференцированно отражает свою среду*. Большая дифференцированность отражения в самом общем

³¹ Marx: A tőke I. köt. Kossuth, 1961. 172. o.

смысле означает способность реагирования ббльшим количеством способов. Это может выразиться в том, что одно явление способно реагировать на такие воздействия, на которые не может реагировать другое, а также в том, что на одни и те же воздействия оно отвечает более различным реагированием, чем другое, и наконец, оба случая могут иметь место одновременно.

Далее, опираясь главным образом на работу Леонтьева, автор дает краткий обзор типов развития в неорганической природе, в живой природе и в обществе, доказывая при этом пригодность своей дефиниции для применения во всех трех областях.

ON DEVELOPMENT

by Gy. A. Szabó

The concept of development is most frequently determined in Marxian literature as a motion from a lower to a higher level, but the content of being of lower or higher level is unclarified. The author, in attempting a solution to this problem, points out that the structurally complex is not necessarily of higher rank because on one hand the complicatedness of the interconnection and the motion of components may be both progressive and regressive in nature. On the other hand the difference between the direct components of phenomena with different essences is also quidditative and for this reason the developmental difference of phenomena to the increased structural complexity of identical components cannot be reduced. We do not succeed even if we regard as development such changes which result in the possibility of the phenomenon becoming more suitable for fulfilling its functions for these functions may be regressive in nature (e.g., the functions of the adaptations of a parasite to its surrounding).

The author seeks the universally valid characteristics of all the phenomena of the material world within the interpenetration between the phenomena and their surrounding in order to state unambiguously the content of relative higher order and consequently to prove development. This is the ability of reflection taking the most universal trends. But since every phenomenon is „the reflection and echo of the universe” (Rubinstein) the intrinsic essence, the objective features become manifest and comparable in what a phenomenon reflects and how it does so. Thus the author defines the content of relative higher order as follows: *the higher order of one of two phenomena is that which reflects its surrounding in a more differentiated way.* The increased differentiation of reflection implies most generally the ability to react in a manifold way. This may be expressed in that a phenomenon can react even to such influences to which the other one is unable; furthermore a phenomenon reacts to the same effects in more ways than another and finally the two cases may occur together too.

Finally, depending primarily on the work of Leontyev, he briefly describes the types of development taking place in inorganic nature and in the organic world and society; and in all three spheres he proves the applicability of his definition.